

ימי עיון בתנ"ך תשע"ז

הרב אליהו בן אמוזג ופירושו לתורה אם למקרא (שיעור מס' 139)
עדיאל כהן (adielmster@gmail.com)

1. אגרת לחכמי ירושלים [מענה על החרמת פירושו לתורה 'אם למקרא']

'ראשון לציון הנה הינם ! דעו וראו כי אחיכם ובשרכם אני ואיך איש בשר זרועו תאכלו ? רב לכם כי תרבו פצעי שוטני ואויבי, מה המכות האלה אשר הוכיתי בית מאהבי ? ומה יאמרו המינים ביום שידובר בם מהנעשה בספרי בארצות המזרח, ראו איש עברי דאפילו אינשי ביתיה לא מקבל, מזה ומזה לחרפות יובל, לא נח לו לא גריזים ולא הר עיבל, אנחנו מואסים בו מפני אמונתו והמאמינים מפני חכמתו, הצד השווה שבינינו ובין רבני ארם צובה, להשכיבו למעצבה ויקרא שמו מסה ומריבה!...האמונה והחכמה היו אצלו אחדים. רוכבים צמדים, רבים אמרו לנפשיה יראתך כסלתך, ורבים אמרו חכמתך הבל ורעיון רוח וספרך כנבלה סרוח, ואני עני בתוכם, לא רשע ולא חכם, מפלאי ולעילא דהורמיז ומפלאי ולתתא דהורמין, לזה חסיד שוטה ולזה אפיקורוס ומין, זה אומר לא יקרא בשם חכם כי אם חוקר וזה אומר לא כי! כי אם בולס שקמים ובוקר, זה אומר האיארופא אינה נאווה לו, אל ירושלים ואל הר המור ילך לו, וזה אומר אל המקדש לא יבוא, בין חכמי הגויים בחוץ יכין מושבו. ואני נשארתי תלוי באויר, לא כופר ולא סופר, לא מין ולא מאמין, לא נבל ולא מקובל, לא פילוסוף ולא רבי הכולל, לא מקלל ולא מתפלל, לא מתבולל ולא מתחולל, לא שמאי ולא הלל, לא יום ולא ליל??'

2. אמה פלייר, בראש דברי המבוא שהקדים לספרו של הרב"א ישראל והאנושות במהדורתו העברית (תורגם מצרפתית על ידי שמעון מרכוס, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ז, עמ' 11)

ר' אליהו בן אמוזג נולד בליוורנו בשנת תקפ"ג (1823). משפחתו באה מפאס (במארוקו) להתיישב באיטליה. אולי לא נרחק מן האמת, אם נאמר, שמוצאו המארוקאני היה בו כדי להטביע חותמו על התפתחותו השכלית של האיש, שנקרא "אפלטון של יהדות איטליה". אף על פי שסיגל לעצמו יותר מן הרגיל את התרבות האירופית של זמנו, שמר תמיד, הן בדרכי עבודתו והן בהלך רוחו על אופיו המזרחי.

3. מבוא כללי לכל ספרי תורה שבעל פה, מהדורת מ' גולדשטיין (עבודת מוסמך אוניברסיטת בר אילן), רמת גן תש"ס, עמ' 11.

הנלמד מהמאמר כולו (א) כי הצורה שבעל פה היא הראשונה והעיקרית להוראת משה רבינו עליו השלום והיא האם לתורה שבכתב. (ב) כי התורה שבכתב היא נמשכת וחלק ממנה נמשך במשך הזמנים. (ג) כי הצורה שבעל פה מתמדת גם אחר הכתיבה החלקית ההיא. ומצד זה יאות לה שם 'בת' או 'אחות', וכשהשכחה או הנטישות גוברת היא משמשת במקום התורה שבכתב. (ד) כי התורה שבעל פה כוספת לחזור בתוכה כפי הצורך או התועלת הנמשך מהכתיבה ההיא.

4. אם למקרא לשמות יח, כא (ליוורנו תרכ"ג, עמ' נג).

... וכל הנוגע לדת, רצוני לומר לאמונות ודעות פנימיות, לא תדבר בו התורה שבכתב, כי איננה רק ספר החיצוניות לדת האומה והכללות, ורק התורה שבע"פ או הקבלה היא הפנימית. ואוצר האמונות, ודת הישראלי הפרטי מצד שהוא אדם ועצם רוחני, ובכן כל הנוגע למעלות הרוחניות ולמצב האדם במדרגת החכמה והקדושה, לא תאריך הדבור עליו ופעמים שתשתוק ממנו.

ימי עיון בתנ"ך תשע"ז

5. אם למקרא בראשית לח יח¹

ופתילך – אולי היה מנהג קדמונינו לפני משה לשאת פתילים בכנפות בגדיהם, ובא משה וקבעו חובה כמו שקבע כמה דברים אחרים... ונקראת השמלה כלה על שם הפתיל התלוי בה ולא מצינו בכל המקרא פתיל שישמש להוראה אחרת על כן מוכרח לומר שמנהג אבותינו לשאת פתילים. ולפרש אזור כדברי רשב"ם רחוק הוא, כי מעולם לא מצאנו אזור שנקרא פתיל, ואל תתמה שיהיה מנהג זה קודם מתן תורה, כי מלבד שכמה מנהגים אחרים היו לפניהם ואח"כ הוקבעו חובה, הנה מצאנו בארץ מצרים שהיה מנהג כוהניהם לתת פתילים על שפת בגדיהם וגם זו מהראיות שמנהגי הכהונה אצל הגויים הועתקו להיות חובה לכללות ישראל כי כולם הם כהני המין האנושי לפי דעת נותן התורה ב"ה...²

6. אם למקרא, בראשית כח, כב³

זכור לאברהם, ומה שכתוב בו 'ויתן לו מעשר מכל', הרי מבואר כי מזמן האבות היה המנהג לתת לכהני ה' חלק מהתבואות, מהשלל, ומהקנין בכלל, והיה זה החלק, אחד מעשרה או מעשר, כאשר נקבע המנהג בזמן משה, וזה אחד מהמקומות הנכבדים המורים על קדמות התורה אם לא בכל כלליה ופרטיה, לפחות בהרבה פנות גדולות ממנה, כמו שהערנו בענין ההבדל בין הבהמה הטמאה לטהורה בפרשת נח, ואיך משה ע"ה [עליו השלום] לא עשה בחלק מה, כי אם לקבוע חובה מה שיה נהוג באומה, הרי שהקבלה קודמת לתורה שבכתב, ואין התורה שבכתב כי אם חלק כתוב מהתורה שבע"פ, והשאר נשאר תלוי במסורת, ונכתב עוד חלק ממנו מזמן לזמן. ולא בלבד היה ענין המעשר דבר קדום אצלנו, אבל גם אצל האומות קדמוניות גם מאותן שלא ידעו ממנו מאומה, ומכללם הסינים כי ידעו מספרי קדשם Chou-King שהחלק הנתן מכל אחד ואחד לראשי העם ולכהניהם, היה אחד מעשרה. ורבותינו דרכו בדרך זה הלכנו בו כשאמרו במסכת כלה 'ויברכו את רבקה' – מכאן לברכת חתנים מן התורה, הרי שלמדו ברכת חתנים ממנהג קרובי אברהם עם היותם גויים, ולנו הרבה טענות וראיות להוכיח באופן שאין בו ספק מציאות והתמדת חקי ומנהגי התורה גם אצל הגויים, אין פה מקום להאריך בזה. רק נזכיר עוד אמרם (ירוש' מ"ק פ"א ויפ"מ שם) 'אין מערבין שמחה בשמחה ממלא שבוע זאת, וכתב הרמב"ן 'ואנכי לא ידעתי כי ז' ימי המשתה משה רבינו תקנם, ואולי נהגו כן מתחלה נכבדי האומות'; והיו הדברים האלה אשר כתב הרמב"ן הנחמדים מזהב, קשורים על לוח לבך כי הם מפתח גדול להכנס בחכמת הקדמוניות והאמונות והמנהגים אצל גויי קדם, ועיין מה שכתבתי על הפסוק 'ומלכי צדק מלך שלם וגו'', ועוד עיין מה שאכתוב בע"ה על הפסוק 'ויעש לאביו אבל שבעת ימים' ודברי רבותינו על ההבראה אצל הגויים. ולכל הדברות ראה מה גבהו דרכי רבותינו הראשונים מדרכי המאמינים המתחסדים האחרונים, כי לא בסתר דברו ראשונים כי בין קדמוני ישראל וקדמוני האומות יחס גדול וקשר גדול, וכל זה ממה שיעיד על רוחב חכמתם וחממות נפשם למעלה למעלה מכל שנאה ומדון נגד הגויים, עם היותם אסורים ומעונים תחת ידם.

¹ בראשית פרק לח (יח) ויאמר מה הערבון אשר אתרלך ותאמר חתמך ופתילך ומטף אשר בגדך ויתרלך ונבא אליה ונתהר לו :
² השוו משה ויינפלד, אנציקלופדיה מקראית ו טור 732 : 'לפי שבמזרח הקדמון מתוארים דרך כלל בני אצולה כמי שהציציות בבגדיהם, שמא יש לשער שכוונת התורה היתה לחייב את בני ישראל במנהגי אצילות ולראות בהם אצילים ואנשי המעלה'
³ בראשית פרק כח (כב) והאבן הזאת אשר שלמתי מצבה יהיה בית אלהים וכל אשר תתרלי עשר אעשרנו לך :

ימי עיון בתנ"ך תשע"ז

7. אם למקרא במדבר ג, מה

[א] ועתה אני מוסיף כי קרוב הדבר מאד שהחמור ייקרא בפי משה וישראל 'בהמה טמאה' סתם, ופה הקבלה תסכים עם החקירה החדשה על קדמוניות מצרים, שידענו היות אצלם החמור הבהמה המקודשת לטיפון⁴ הוא אליל הרע, והיא ה'בהמה הטמאה' סתם⁵, הפך השור המקודש לאוזיריס האל הטוב הנלחם נגד טיפון⁶. ולדעת חכמי האמת כן הוא בדקדוק גמור: השור הוא רומז ליסוד שבפניו אוזיריס כדמות הקוף בפני אדם⁷ וממנו חוצב, והחמור הוא מסטרא דמסאבא⁸ כידוע. ובאה התורה ותפשה במליצות מסכימות עם שניהם גם יחד הקבלה וקדמוניות מצרים.

[ב] וזה לאות, כי נשמת התורה - היא חכמת הקבלה המסכמת עם הידיעות המתהלכות באותו פרק ובאותו מקום, והיא לבדה תסתום פי הקריטיק האומרת שחוקי התורה נעתקו אצלנו מחוקי ומנהגי מצרים. והעניין אמת, שדומים זה לזה בפנים רבים, לא כמו שחשבו קצת להפריד בין הדבקים. אמנם, לא מטעם האפיקורסים, שמשה למד מהם. רק כי חכמת אלוהים בקרבו, הידועה לקדמוני האבות, מסכמת באיזה צד עם מה שנשאר ידוע ומקובל אצל חשבי כהני מצרים. ולא בלבד אצל אלה רק גם אצל כהני הודו ופרס ויון, לא נפל ממה שאנו רואים בחקי ואמונות מצרים.

[ג] ומה נפלאו בזה חכמי הקבלה האומרים כי מצרים היא מכל האומות הסמוכה יותר אל הקדושה וקראו אותה 'מרכבת המשנה' אחר א"י היא המלכות שהיא המרכבה הראשונה. ואלו ידעו מקדמוניות מצרים כמו שידענו אנחנו אלה פה, היינו מסופקים שמא מדעתם ההתדמות בין מצרים ובין ישראל אמרו כן. רק האמת שלא ידעו ממנו מאומה ועם כל זה החליטו דבר שנתברר לאמתו בדקדוק נפלא. ולא זו בלבד, אלא שהקדימו רפואה למכה לסתום פי מוציאי דבה על אלהות תורתנו. האף אין זאת תוכחת מגולה כי ממעי ישראל וממחצב האבות נחצבה החכמה ההיא?

[ד] ואולי מטעם זה נסמכו תמיד השור והחמור זה כנגד זה, במלאכת שבת, ובכלאי בהמה ובמקומות אחרים.

8. שד"ל, ויכוח על חכמת הקבלה, גוריאציה 1852, עמ' 122.

הלא זאת תכלית כוונת דברי אשר אמרתי, כי ספר הזוהר גרם להרחיק חכמי ישראל מלהתעסק בידיעת עצם התורה, שהוא הפשט, לדעת ולהבין כמה תלי תלים של הלכות התלויים בכל תבה ותבה ובכל אות ואות, לפי עומק חכמת הלשון; וגרם להם לאבד זמנם ושכלם בחלומות והבלים ודברים הרבה שאין בהם ממש, כגימטריאות וראשי תיבות ושאר עניינים...

⁴ טיפון הוא דמות מפלצתית במיתולוגיה היוונית בעל מאה ראשי נחשים, מרובה ידיים ורגליים בנס הצעיר של גאיה אלת הארץ ושל טארטרוס אל השאול. (ראו א' שבתאי, המיתולוגיה היוונית, תל-אביב תש"ס, עמ' 11). כבר מנתון (היסטוריון מצרי-הלני בן המאה ה-3 לפנה"ס) העיד על זיהויו של האל טיפון עם האל סת מן המיתולוגיה המצרית. סת הוא אל המדבר והסופה שייצג את כוחות הלילה הרוע והשחור המגיפות והמחלות ושאר פורענויות הטבע. המיתוס המרכזי והנודע ביותר במצרים העתיקה תיאר את מאבקו של סת נגד אוסיריס, כמאבק של הכאוס בסדרו של עולם. אוסיריס גילם את דמות 'המלך הטוב והמיטיבי ואילו סת תואר בדמותו של שד רע. כמו כפילו היווני טיפון נחשב סת לסמל של מורד מובהק, מעין 'שטן' של המיתולוגיה המצרית. ראו, בין השאר, אצל ג' בוחק, 'דתות מצרים ופניקיה בספרות הקלסית', בתוך: מ' קיסטר ואחרים (עורכים), אלי קדם-הפוליתאיזם בארץ ישראל ושכנותיה מן האלף השני לפסה"נ ועד התקופה המוסלמית, ירושלים תשס"ח, עמ' 118 ואילך.

⁵ החמור נחשב בעל חיים נלעג בזוי ומעורר סלידה אצל המצרים בשל יחסו לסת-טיפון. ר' נהר-ברנהיים, (העלילה שהיהודים עובדים לחמור בימי יוון ורומא, ציון כח (תשכ"ג), עמ' 107) מביאה מדברי פלוטרכוס (פילוסוף, היסטוריון ומסאי יווני בערך 46 – 127 לספירה): "... בחגים מסוימים משפילים ומעליבים אנשים אדמוניים ומשליכים חמור לתוך תהום משום שטיפון היה אדמוני ובעל עור של חמור. תושבי בוסיריס וליקופוליס אינם ממשתמשים לעולם בחצוצרה, משום שצליליה דומים לנעירת חמור; ובעיניהם חמור הוא חיה טמאה לחלוטין ועם זה כפוייה על ידי אל בגלל דמיונה לטיפון... ולא עוד אלא שבזמן שהם מקריבים קרבנות לשמש, הם מצווים על המאמינים לא לשאת על גופם חפצים מזהב ולא ליתן מזון לחמור".

⁶ אוזיריס תואר בדרך כלל כדמות שור. אולם השור במצרים הוא התגלמותם של מספר אלים: אפס האל הנודע של מפיס, וכן של בוחיס, הוא השור הקדוש של הליפוליס ועוד. על אלי השור ראו אצל E.A.W Budge, *From Fetish to God in Ancient Egypt*, New York 1988.

⁷ הרב"א מרמז ככל הנראה על דמות השור שבמרכבת השכינה ראו יחזקאל א, י.

⁸ צד הטומאה.